

Каппасова Айгерим Шугаевнаның «8D02301 – Филология» білім беру бағдарламасы бойынша Философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындаған «БАҚ-тағы интертекстуалдылықтың типтері және репрезентациясы» тақырыбындағы диссертациялық жұмысының

АННОТАЦИЯСЫ

Зерттеу жұмысының жалпы сипаттамасы. Диссертациялық жұмыс бұқаралық ақпарат құралдарындағы интертекстуалдылық құбылысының көрінісін, қызметін зерттеуге бағытталған. Интертекстуалдылық мәтін түзудегі семантикалық және мәдени-танымдық тәсілдердің бірі ретінде автордың ой-идеясын кеңейтіп, мәтінге қосымша мәдени, тарихи, әдеби мағыналық қабат жүктейді. Бұл құбылыс түпнұсқа мәтінге жасырын немесе ашық түрде жасалған сілтемелер арқылы жүзеге асады, одан әрі мәтіннің мағынасын байытады. Қазіргі әдебиеттану мен тілтану ғылымында интертекстуалдылық тек көркем мәтін шеңберінде ғана емес, публицистика жанрында, медиамәтіндерде, жарнама мәтіндерде, тіпті күнделікті сөйлеу тілінде де кеңінен қолданылатын универсалды категория ретінде бағаланады. Осыған орай, интертекстуалдылықты зерттеу мәтіннің көпқабатты құрылымын, оның мәдени-идеологиялық мазмұнын және автор мен оқырман арасындағы интерпретациялық байланысты терең түсінуге мүмкіндік береді және осы ерекшелікті жан-жақты зерделеу жұмысымыздың негізгі бағытына айналып отыр.

Зерттеу жұмысының өзектілігі. Қазіргі заманғы ақпараттық кеңістікте тіл біліміндегі интертекстуалдылық құбылысы ерекше маңызға ие. Адамзат үшін көлемді, сан түрлі ақпаратты қабылдау мен түсінудің жаңа тәсілдері мен әдістері пайда болуда. Осы тұрғыда мәтіндер арасындағы байланыстарды ашып көрсету арқылы интертекстуалдылық бұқаралық ақпарат құралдарында үлкен рөл атқарады. Интертекстуалдылық тек мәтін құрылымындағы көркемдік-стилистикалық тәсіл ретінде ғана емес, сонымен қатар оқырман мен автор арасындағы мәдени-танымдық диалогтың негізі ретінде де қарастырылады. Сонымен қатар, интертекстуалдылық қазіргі медиадискурстың динамикалық табиғатына сай үнемі жаңарып, түрлі жанрлар мен стильдерде бейімделіп қолданылады. Бұл құбылыс тіл мен мәдениет байланысын тереңірек ұғынуға, ұлттық кодтар мен дүниетанымды жаңғыртуға да ықпал етеді. Сәйкесінше, БАҚ-тағы интертекстуалдылық тек лингвистикалық емес, сондай-ақ әлеуметтік-мәдени феномен ретінде де ерекше зерттеуді қажет етеді.

Лингвистикада интертекстуалдылық мәселесі туралы алғашқы зерттеулер Бахтин, Тынянов, Кристева, Женнет еңбектерінен бастау алады. Одан соң орыс ғалымдары Н. А. Фатеева интертекстуалдылықты мәдени естелік ретінде қарастыра отырып, оны автордың шығармашылық стилімен тығыз байланыста зерделейді. А. Д. Васильев көркем дискурстағы интертекстуалдылықты іздеу арқылы мәтіндердің терең мазмұнынын түсіндіріп, мәдени және тарихи кодтарды зерттейді. Қазақ тіл білімінде де

интертекстуалдылық құбылысы көптеген зерттеушілердің назарында болып, негізінен көркем мәтіндер аясында қарастырылған. А. С. Адилова интертекстуалдылықтың теориялық негіздері, жіктелу түрлері мен қазақ көркем мәтіндеріндегі қолдану ерекшеліктерін жан-жақты талдаған. Б. А. Абдыханова интертекстуалдылықтың прецедентті тілдік бірліктермен құрылымдық байланысын қарастыра отырып, көркем мәтін дискурсындағы фольклорлық ілкі мәтіндердің қолданылу ерекшеліктерін, атқаратын қызметін және берілу тәсілдерін зерттеген. Прецедентті құбылыстар интертекстуалды байланыстардың, интертекстуалды сілтемелер жасаудың негізі, негізгі маркері ретінде жұмсалады. Прецеденттік құбылыстың теориялық және қолданбалы аспектілерін әртүрлі қырынан қарастырған бірқатар зерттеушілердің еңбектері айрықша назар аудартады. Мәселен, Г. Б. Мәдиева прецедентті есімдерді және оларды мәдениаралық коммуникациядағы лингвомәдени негіздерін, С. Иманбердиева онимдердің құрылымы, онимдерді зерттеудің функционалды-прагматикалық бағытын зерттеген. Е. А. Журавлева, Ж. А. Капарова қазақстандық мерзімді баспасөз материалдары негізінде орыс тіліндегі прецеденттік мәтіндердің қызметін сипаттауға бағытталған сараптамалық жұмыс жүргізген. Сонымен қатар, Г. Қ. Ихсанғалиева газет мақалаларының тақырыптарында кездесетін прецедентті феномендердің құрылымдық және семантикалық ерекшеліктеріне назар аударған. Ал біз өз тарапымыздан қазақ тілді басылым беттеріндегі интертекстуалдылық құбылысының көріністеріне арнайы тоқталдық. Зерттеу барысында интертекстуалдылықтың негізгі типтері ретінде аллюзия мен реминисценцияның мәтінде көрініс беру ерекшеліктері анықталды. Сонымен қатар прецедентті феномендердің лингвомәдени сипаты мен олардың БАҚ контексіндегі коммуникативтік қызметі айқындалды. Аталған феномендердің прагматикалық әлеуеті, яғни олардың авторлық интенцияны жеткізу, оқырман санасында белгілі бір мәдени кодтарды белсендіру және мағынаны көпқабатты ету мүмкіндігіне баса назар аударылды. Олардың жастар танымындағы қабылдану деңгейі сараланды. Сонымен қатар, интертекстуалдылықтың ұлттық дүниетаным мен мәдени жадыны трансляциялаудағы рөлі де талдау объектісі болды. Бұл зерттеулер қазақ тіліндегі прецеденттік феномендерді тану мен сипаттаудағы ғылыми бағыттардың аясын кеңейтеді.

Қазіргі таңда адамзат үшін әсер ету құралының бірі – БАҚ билігі. Газет беттеріндегі, ғаламтор желісіндегі мәтіндердің негізгі қызметтері – оқырманға ақпарат жеткізе отырып, санада негізгі ойды қалыптастыру. Ал осы қызметті публицистикалық мәтін жан-жақты атқарады. Ол тек ақпаратты беріп қана қоймай, сол айтылған хабарды дұрыс жеткізудің көзі, негізі бола біледі. Яғни публицистикалық мәтіннің лексикасы, грамматикасы, ондағы фразеологиялық тіркестер, аллюзия, реминисценция, перифраз, цитата, прецеденттік феномендер ақпаратты жеткізудегі ерекшелік, өзгешелік болып табылады. Мұндай құбылыстарды қолдану арқылы газет мәтіні мәдени, тарихи тұрғыдан бір саты жоғары деңгейге көтеріледі. Осындай ерекшеліктерді ескере отырып, зерттеу жұмысымызда баспасөз

мәтіндеріндегі интертекстуалдылық құбылысына, негізгі маркері прецедентті феномендер, оның қызметтік, семантикалық және мәдени-танымдық аспектілеріне тоқталуымыз тақырыптың өзектілігін көрсетеді.

Зерттеу жұмысының мақсаты – бұқаралық ақпарат құралдары (БАҚ) мәтіндеріндегі интертекстуалды элементтердің қолданылу ерекшеліктерін жан-жақты талдау, сондай-ақ газет тілінде кездесетін прецедентті құбылыстардың қызметін айқындау және олардың оқырман тарапынан қабылдану деңгейін эмпирикалық негізде сараптау.

Осы мақсатқа сай мынадай міндеттерді шешу көзделеді:

- Интертекстуалдылық феноменіне қатысты отандық және шетелдік лингвистикада қалыптасқан теориялық тұжырымдар мен ұғымдық модельдерді салыстырмалы талдау арқылы ғылыми негізін айқындау;

- БАҚ мәтіндеріндегі интертекстуалды байланыстардың құрылымдық, прагматикалық және семиотикалық ерекшеліктерін анықтау;

- Қазақ тілді баспасөз материалдарында интертекстуалдылық құбылысының көрініс беру формаларын сипаттау және оның ұлттық мәдениетпен өзара байланысын көрсету;

- Интертекстуалдылықтың негізгі маркерлерінің бірі саналатын прецедентті элементтердің қолданылу мақсаты мен коммуникативтік-функционалдық жүктемесін анықтау;

- Медиамәтіндердегі прецедентті құбылыстардың ұлттық дүниетаным мен мәдени жадыны трансляциялау контекстіндегі маңызын зерделеу;

- Эмпирикалық зерттеу арқылы оқырманның прецедентті феномендерді қабылдау әрі әсер ету ерекшеліктерін сараптау;

- Python бағдарламалау тілі негізінде арнайы кітапханалар (мысалы, pandas, re, nltk, spacy) көмегімен прецедентті феномендердің лингвомәдени базасын құрастыру және оларды автоматты түрде тану алгоритмдерін әзірлеу.

Зерттеу жұмысының нысаны – қазақ тілді бұқаралық ақпарат құралдарындағы мәтіндер.

Зерттеу пәні – бұқаралық ақпарат құралдарында кездесетін интертекстуалды элементтер.

Зерттеу әдіс-тәсілдері. Диссертациялық жұмыста кешенді зерттеу тәсілі жүзеге асырылып, бірқатар өзара үйлесімді әдістер жүйелі түрде қолданылды. Атап айтқанда, БАҚ мәтіндерін лингвомәдени тұрғыдан талдау, семантикалық-интерпретациялық тәсілдер, контекстік талдау, сондай-ақ прецедентті мәтіндердің қолданыс аясын айқындауға бағытталған салыстырмалы, сипаттамалы және саралау әдістері кеңінен пайдаланылды. Зерттеудің негізгі ғылыми нәтижелері БАҚ мәтіндеріне жасалған мазмұндық және құрылымдық талдау негізінде қалыптасты.

Мақалада зерттеу әдісі ретінде Google Forms сауалнамасы мен Python бағдарламасы қолданылды.

Зерттеу жұмысының дереккөздері. 2010-2025 жылдар аралығында жарық көрген «Жас Алаш», «Егемен Қазақстан». «Орталық Қазақстан», «Ана тілі», «Айқын», «Қазақ үні», «Қазақ әдебиеті» сияқты мерзімді басылымдар

беттеріндегі және <https://abai.kz.>, <https://baq.kz.>, <https://massaget.kz.>, <https://adebiportal.kz.> сайтындағы материалдар дереккөз ретінде пайдаланылды. Жұмыс жазу барысында 400 мақала мәтіні қаралды. 70 прецедентті феномендердің (ұлттық 35, универсалды 35) тілдік сипаттамасы жасалды.

Зерттеу жұмысының жаңалығы. Зерттеу жұмысындағы негізгі жаңалықтар төмендегідей:

- Қазақ тілді бұқаралық ақпарат құралдары мәтіндеріндегі интертекстуалдылық құбылысы алғаш рет кешенді және жүйелі лингвистикалық талдау нысанына айналды. Зерттеу барысында интертекстуалды құрылымдардың негізгі түрлері – аллюзия, реминисценция, цитата, сондай-ақ прецедентті құбылыстардың репрезентация үлгілері нақты тілдік материалдар негізінде сипатталып, олардың мәтіндік қызметі мен прагматикалық мүмкіндіктері айқындалды.

- Интертекстуалдылық, прецеденттілік құбылыстары қазақ тілді баспасөз кеңістігінде лингвомәдени және прагматикалық аспектілер тұрғысынан қарастырылды. Бұл арқылы медиамәтіндегі мағына түзілуінің ұлттық-мәдени ерекшеліктері ашылды.

- Газет мәтіндерінде кездесетін прецедентті феномендердің ұлттық кодты танытудағы қызметі мен прагматикалық әлеуеті эмпирикалық негізде дәлелденді. Автор оқырман қабылдауын саралау арқылы олардың мәдени ассоциацияларды белсендіру қызметін көрсетті.

- Қазақ лингвистикасында алғаш рет медиамәтіндерде интертекстуалды бірліктердің қызметін автоматты түрде тануға арналған прецедентті феномендер базасы Python бағдарламасы арқылы құрылып, қолданбалы модель ұсынылды. Python – мәтіндерді өңдеуге және талдауға ыңғайлы, кең таралған бағдарламалау тілі. Бұл аспект жұмыстың пәнаралық сипатын және практикалық маңызын арттырады.

- Қазақ тіліндегі прецедентті бірліктердің типологиясы ұсынылып, оларды функционалдық-когнитивтік тұрғыда жіктеу негіздері жасалды.

- Диссертациялық жұмыста қазіргі медиалингвистика мен лингвомәдениеттану салаларындағы ұғымдық базаны кеңейтуге бағытталған маңызды теориялық қадам ретінде «прецедентті символ» термині ұсынылды.

- Зерттеу барысында ағылшын, орыс және қазақ тілдеріндегі 55 универсалды және ұлттық прецедентті құбылыстарға кешенді сипаттама берілді. Әрбір прецедентті феноменнің мәдени маңызы, тарихи-мәдени трансформациясы, референттік сипаты, символикалық мазмұны, қолданыс аясы мен прагматикалық функциялары, сондай-ақ олармен байланысты семантикалық ассоциациялар жүйесі талданып, лингвомәдени тұрғыдан жүйеленді. Осы арқылы аталған феномендердің мәдени дискурстағы орны мен интертекстуалдылық механизмі аясындағы қызметі жан-жақты сипатталды.

Зерттеу жұмысының ғылыми, теориялық және әдіснамалық негізі. Зерттеу жұмысында интертекстуалдылыққа қатысты (М. М. Бахтин, Р. Барт, Ю. Кристева, Ю. Тынянов, Ж. Женетт, Н. Пьеге-Гро, Н. А. Кузьмина,

Н. А. Фатеева, Г. В. Денисова, В. П. Москвин, С. Г. Воркачев, Л. А. Шестак, Е. А. Земская, В. Г. Костоморов, Т. Л. Солганик, М. В. Саблина, О. В. Фокина, А. С. Әділова, Б. А. Абдыханова), прецеденттілік феномен теориясы бойынша (Д. Б. Гудков, И. В. Захаренко, Ю. Н. Караулов, В. В. Красных, С. Л. Кушнерук, Г. Г. Слышкин, Д. В. Багаева, А. Д. Васильев, Е. А. Нахимова, Э. М. Аникина, О. А. Ворожцова, Y. Velykoroda, Е. А. Журавлева, Ж. Д. Капарова, В. В. Джанаева, Ж. Д. Маликова, Г. Г. Мәдиева, С. К. Иманбердиева, Г. Қ. Ихсанғалиева, Қ. Қ. Рысберген) қарастырған зерттеушілердің теориялық еңбектері мен тұжырымдары басшылыққа алынды.

Зерттеу жұмысының теориялық маңызы. Зерттеу барысында қарастырылған мәселелер мен алынған нәтижелерді мәтін лингвистикасы, прагмалингвистика және лингвомәдениеттану, лингвофольклортану салаларындағы ғылыми ізденістерді теориялық тұрғыдан тереңдетіп, толықтыру мақсатында пайдалануға болады. Бұл тұжырымдар аталған бағыттарда жүргізілетін болашақ зерттеулерге негіз бола отырып, интертекстуалдылық пен прецеденттілік құбылыстарын талдаудың жаңа әдіснамалық қырларын ұсынуға мүмкіндік береді деген пікірдеміз.

Зерттеу жұмысының практикалық мәні. Зерттеу жұмысының нәтижелерін «Интертекстуалдылық теориясы», «Прецеденттілік құбылысы», «Медиалингвистика», «Баспасөз тілі», «Қазіргі публицистика тілі», «Қазіргі мәтін теориясы», «Лингвомәдениеттану», «Лингвофольклортану», «Тіл мәдениеті» сияқты арнайы курстар мен оқу құралдарын жазуға, оқу-әдістемелік кешендер құрастыруға пайдалануға болады.

Зерттеу жұмысының қорғауға ұсынылатын тұжырымдары. Зерттеу жұмысының жаңалықтарына байланысты қорғауға төмендегідей тұжырымдар ұсынылады:

1) Интертекстуалдылық дегеніміз – мәтіннің басқа мәтіндердің элементтерін өзіне енгізу қасиеті. Интертекстуалдылық қазіргі медиамәтін құрылымының маңызды когнитивтік және прагматикалық құраушысы ретінде танылады. Бұл құбылыс БАҚ дискурсында автор мен оқырман арасындағы мәдени-кодтық байланысты нығайтып, ақпаратты ықпалды жеткізуге қызмет етеді.

2) Басылым беттерінде интертекстуалды элементтердің ішінде аллюзия мен реминисценция түрлері көп кездеседі. Олар мәтінге қосымша семантикалық қабаттар енгізіп, оған мағыналық тереңдік пен экспрессивтік реңк береді. Танымал әдеби немесе мәдени шығармаларға жанама түрде сілтеме жасау арқылы автор негізгі мәтіннің әсерін күшейтіп, оқырман санасында жаңа интерпретациялық модельдердің қалыптасуына ықпал етеді. Мұндай интертекстуалды элементтер әсіресе саяси дискурс аясындағы мәтіндерде жиі қолданылады.

3) Прецедентті құбылыстар интертекстуалды байланыстардың, интертекстуалды сілтемелер жасаудың негізі ретінде жұмсалады. Олар кең аудиторияға таныс мәдени-когнитивтік мазмұнды иеленген цитаталардың, тұспалдаулардың қайнар көзіне айналып, мәтінге қосымша семантикалық

кабаттар енгізу арқылы оның мағыналық құрылымын байытады. Мұндай интертекстуалды элементтер мәдени жадыда орныққан білімдер жүйесін белсендіре отырып, мәтіннің прагматикалық әсерін арттырады.

4) Прецеденттілік – әр ұлттың санасында жатталып орныққан, ерекше символдық мәнге ие болған мәдени жадының көрінісі, уақыт өте өзгеріп отыратын, кейде өзектілігін, маңыздылығын жоғалтып, ал бір кездері қайта жаңғырып отыратын феномендер. Прецедентті феномендер баспа мәтіндерінің тақырыпаттарында, газет дискурсында және түрлі веб-платформаларда (сайттарда) жиі қолданыс табады. Бұл бірліктер мәтін құрылымына ұлттық мазмұнды, мәдени кодтарды, негізгі құндылықтарды және ұлттық сананың көріністерін шоғырландырып, оларды ықшам әрі әсерлі түрде жеткізуге мүмкіндік береді.

5) Прецедентті символ – бұл белгілі бір тарихи шындыққа, өмірде орын алған нақты оқиғаға негізделген, ұжымдық санада тұрақты мәдени-танымдық ассоциация қалыптастыратын және медиадискурста прагматикалық мақсатта жиі қолданылатын прецедентті феноменнің ерекше түрі. Бұл символ типі белгілі бір мәдени кодтың тасымалдаушысы ретінде қызмет етеді және өзінің семантикалық күрделілігімен, көпқабатты мағына беру қабілетімен ерекшеленеді.

6) Прецедентті феноменнің мәдени маңызы, тарихи-мәдени трансформациясы, референттік сипаты, символикалық мазмұны, қолданыс аясы мен прагматикалық функциялары, сондай-ақ олармен байланысты семантикалық ассоциациялар жүйесі болады. Бұл ерекшеліктер прецедентті феномен өзіндік қасиетін, табиғатын, сипатын аша түседі.

Зерттеу жұмысының құрылымы. Диссертациялық жұмыс анықтамадан, белгілеулер мен қысқартулардан кіріспеден, үш бөлімнен, қорытындыдан, пайдаланылған әдебиеттер тізімінен, қосымшадан тұрады.

Зерттеу жұмысының жарияланымы мен мақұлдануы. Зерттеу жұмысының нәтижелері мен қорытындылары бойынша отандық және шетелдік басылымдарда, халықаралық ғылыми-практикалық конференцияларда 10 мақала жарық көрді. Оның ішінде Scopus халықаралық мәліметтер базасындағы журналда – 2, ҚР ҒЖБМ Ғылым және жоғары білім саласында сапаны қамтамасыз ету комитеті бекіткен тізімдегі журналдарда – 5, халықаралық конференция жинақтарында – 3 мақала (шетелдік – 2, отандық – 1) жарияланды.

1) Kappassova A. Sh., Adilova A. S., ŞAhin, S., Burabaeva A. A. Identifying Universal Precedent Phenomena in Media Texts Using Python. Forum for Linguistic Studies. – 2024. 6(6): 528–540. DOI: <https://doi.org/10.30564/fls.v6i6.7318>

2) Kappassova A. Sh., Adilova A.S., Zeinulina A. F., Khamzina K. M., Umirbekova A., Zhaldybayeva A. Zh. Intertextuality in Kazakh, Russian, and English-language Media. – 2024. Eurasian Journal of Applied Linguistics, 10(3), 22-32.

<https://ejal.info/menuscrypt/index.php/ejal/article/view/862/301>

3) Каппасова А. Ш., Адилова А. С. Прецедентті феномендер газет тақырып аттары ретінде. – 2023. ҚарУ Хабаршысы, Филология сериясы. - №2 (110). - 2023. - Б 30-40. DOI: [10.31489/2023Ph2/30-39](https://doi.org/10.31489/2023Ph2/30-39)

4) Каппасова А. Ш., Адилова А. С. Прецедентті құбылыс және газет мәтіні. – 2023. Торайғыров университетінің хабаршысы, Филология сериясы. - №3. - 2023. - Б 146-157. DOI: [10.48081/ICWG2355](https://doi.org/10.48081/ICWG2355)

5) Каппасова А. Ш., Адилова А. С. БАҚ-тағы интертекстуалдылықтың типтері. – 2024. Торайғыров университетінің хабаршысы, Филология сериясы. - №4. - 2024. - Б 220-228. DOI: [10.48081/XVSA7176](https://doi.org/10.48081/XVSA7176)

6) Каппасова А. Ш., Адилова А. С. Прецедентті мәтін және мақала семантикасы. – 2024. Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының «Тілтаным» журналы, - №3 (95). – 2024. Б 224-233. <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-3-224-233>

7) Kappasova A. Sh., Adilova, A.S., Şahin S., Zhaldybayeva A.Zh., Nurgazina A.B. The Use of Folklore Precedent Names in the Kazakh Media Discourse. – 2025. Bulletin of the Karaganda University. «Philology»series. Vol. 30, Iss.1(117). P. 42-51. DOI: <https://doi.org/10.31489/2025ph1/42-51>

8) Каппасова А. Ш., Адилова А. С. Прецедентные явления в казахстанских и российских СМИ. Слово, высказывание, текст в когнитивном, прагматическом и культурологическом аспектах: материалы XII Междунар. науч. конф. – Россия, Челябинск, 2024. - С.173-177. DOI: [10.47475/9785727119631_173](https://doi.org/10.47475/9785727119631_173)

9) Каппасова А. Ш., Адилова А. С. Газет тіліндегі түркі тілдеріне ортақ фольклорлық прецедентті есімдер. XI. Beynəlxalq Türk dūnyası araşdırmaları Simpoziumu: - Azərbaycan, Bakı, 2024. – S. 89-99.

10) Каппасова А. Ш., Адилова А. С. БАҚ-тағы интертекстуалдылық: аллюзия мен реминисценцияның қолданысы. Жаһандану әлеміндегі ғылымның дамуы: түркітану, лингвистика, филология: – Алматы, 2024. - Б. 681-690.